پژوهش‌های فقه و حقوق / ۱۵

ضمان آلودگی هوا

از منظر فقه امامیه

سلمان بهجتی اردکانی

معاونت پژوهش مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام

www.ketab.ir

سرشناسه: بهجتی اردکانی، سلمان، ۱۳۵۹ ـ .
عنوان و نام پدیدآور: ضمان آلودگی هوا از منظر فقه امامیه / سلمان بهجتی اردکانی.
مشخصات ظاهری: ٤٥٨ ص.
شابک: ۳ ـ ۱۵٦ ـ ۳۸۸ ـ ٦۰۰ ـ ۹۷۸
وضعیت فهرستنویسی: فیپا.
موضوع: مسئولیت ناشی از خسارت‌های آلودگی هوا / Liability for air pollution damages
موضوع: عقد ضمان (فقه) / Suretyship and guaranty (Islamic law)
موضوع: قاعده غرور / Ghorur formula (Islamic law)
موضوع: قاعده لاضرر / Lazzar formula (Islamic law)
موضوع: هوا ـ آلودگی / Air – Pollution
رده‌بندی کنگره: ٦ / ۱۹۸ BP
رده‌بندی دیویی: ۳۷۹ / ۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی: ۷۳٦٦۳۹٦

www.ketab.ir

بسم الله الرحمن الرحیم

www.ketab.ir

www.Ketab.ir

ضمان آلودگی هوا از منظر فقه امامیه

- ناشر: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام
- مؤلف: سلمان بهجتی اردکانی
- نوبت چاپ: اول/ ۱۳۹۹ش
- شمارگان: ۲۰۰ نسخه
- شابک: ۳ ـ ۱۵۶ ـ ۳۸۸ ـ ۶۰۰ ـ ۹۷۸
- قیمت: ۷۵۰۰۰ تومان

مراکز پخش:

قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام، تلفن: ۳۷۸۳۲۳۰۳ و ۳۷۷۴۹۴۹۴

قم شعبه ۱: خیابان ارم، جنب مدرسه کرمانی‌ها، تلفن: ۳۷۷۴۴۲۷۱ و ۳۷۷۴۴۲۸۱

شعبه مشهد: چهارراه شهدا، خیابان آیت‌الله بهجت، نبش بهجت ۹/۱، مقابل اداره بهزیستی، تلفن: ۳۲۲۱۷۹۰۱

چکیده

آلودگی هوا مصادیق و پیامدهای متعددی دارد. خلل در سلامتی، تسریع در مرگ و به مخاطره انداختن حیات نسل‌های آتی از آثار آلودگی هوا است. این آسیب‌ها طرح مسئله «ضمان ناشی از آلودگی هوا» را ضروری می‌نماید. اثبات این نوع ضمان از نظرگاه فقه امامیه مسئله اصلی کتاب و واجد بالاترین اهمیت است. «موانع ضمان» و «ضامنین» نیز از مهم‌ترین جوانب بحث است که در نوشتار حاضر بررسی شده است.

هدف اصلی کتاب، ایجاد زیربنای فقهی برای مطالعات حقوقی همچون مسؤولیت مدنی و وضع قوانین صحیح در قبال خسارات آلودگی هوا است. هم‌چنین بازدارندگی از تولید آلاینده‌های هوایی و ایجاد پشتوانه فقهی برای احکام شرعی در حوزه فقه محیط زیست از اهداف فرعی کتاب به شمار می‌آید.

در این کتاب از توصیف، تحلیل مفهومی و تحلیل گزاره‌ای داده‌ها استفاده شده است؛ اما رویکرد اصلی پژوهش، تحلیلی ـ انتقادی است. با اینکه این اثر از سنخ تحقیقات نظری و بنیادی است اما پیاده‌سازی دستاوردهای آن در قالب‌های حقوقی و قانونی به نتایج کاربردی آن در حفظ محیط زیست می‌انجامد.

www.ketab.ir

مهم‌ترین دستاورد پژوهش حاضر اثبات ضمان از طریق دو قاعدهٔ فقهی «غرور» و «لاضرر» است. بدین صورت که اگر آلایندگی هوا موجب غرر (خطرآفرینی یا خدعه) شود و به دیگران آسیب رساند، آلوده‌کننده هوا هرچند قصد آسیب‌رسانی نداشته باشد، ضامن است و نیز اگر حکم به عدم ضمان آلودگی هوا در موردی موجب ضرر شود، مقتضای قاعده لاضرر، وضع ضمان است.

دیگر دستاوردهای این پژوهش عبارتند از:

۱. با انضمام آیهٔ «اهلاک حرث و نسل» (بقره: ۲۰۵) و حدیث نبوی «نهی از القای سم» به ادلهٔ عمومی ضمان، ضمانت در برخی اقسام آلودگی هوا ثابت می‌شود.

۲. در موانع ضمان، اگر زیان آلودگی هوا به صورت انحصاری مستند به اقدامِ «شخص زیان‌دیده» باشد، ضمانی به نفع او وجود ندارد. اگر عمل محسنانه سبب آلودگی هوا و خسارت شود نیز شخص مُحسِن با شرایطی ضامن نخواهد بود. با این وجود، شرط کردنِ «عدم ضمان آلودگی هوا» از سوی آلوده‌کنندهٔ هوا مانع ثبوت ضمان نیست.

۳. هر یک از اشخاص حقیقی یا حقوقیِ دولتی یا غیر دولتی، ممکن است «ضامن» شمرده شوند.

واژگان کلیدی: ضمان؛ آلودگی هوا؛ ضمان آلودگی هوا؛ خسارات آلودگی هوا، فقه محیط زیست.

www.ketab.ir

مقدمه

حمد و ثنای بی‌انتها و شکر و سپاس بی‌نهایت آفریدگار زمین و آسمان را که حیات و وجود هر موجود رشحه‌ای از رشحات بحار وجودش است و اوراق چمن صفحاتی از کتابِ وصفِ جمال و زیبایی‌اش، و صلوات زاکیات و تحیات نامیات بر رسول مهر و رحمت، گشایندهٔ درهای بسته و آشکارکنندهٔ حق با برهان، محمّد مصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله و خاندان پاک و گرامی‌اش.

بی‌گمان، دانش، چراغ راه سعادت، والایی و رفعت آدمی است و افروختن آن نیازمند کاوش‌های پیاپی پژوهشگرانی است که دل در گرو آگاهی انسان و توانمندسازی وی دارند. بدیهی است این مهم، بدون شناخت ابزارها و مهارت‌های لازم امکان‌پذیر نیست. در کنار این مهارت‌ها و ابزارها، شناخت مسائل، دغدغه‌ها و نیازهای دانشی در دستیابی به اندیشه‌ها و افکار جدید از ضروریات تحقیق و پژوهش است که گاه، پیش‌بردن مطالعات بدون بهره‌جُستن از آن‌ها دشوار است.

پس از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی و حاکمیت دین در عرصه‌های اجتماعی، رسالت حوزه‌های علمیه دو چندان شده است؛ چرا

www.ketab.ir

که نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه دیدمانی و نظری خود به منظور تصمیم‌گیری و اجرا باید مبانی علمی لازم را در اختیار داشته باشد. تحقق این امر مستلزم پژوهش‌های دقیق، جامع و سامان‌مند در راستای کشف و بازآفرینی آموزه‌های اسلام و نظام‌های اجتماعی آن است و «فقه» ـ به عنوان تجلّی عینی دستورهای شریعت ـ ظرفیت پاسخگویی به نیازهای فردی، اجتماعی و حاکمیتی را داراست. بدین منظور، مرکز فقهی ائمّه اطهار علیهم‌السلام که به اهتمام مرجع فقید شیعه، حضرت آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی قدس‌سره در سال ۱۳۷۶ بنیان نهاده شد، تحت هدایت هوشمندانه و مدبّرانه خلف صالح آن فقید، حضرت آیت‌الله حاج شیخ محمّدجواد فاضل لنکرانی ـ دامت برکاته ـ رسالت اصلی خود را فراهم آوردن بستر مناسب جهت تولید دانش در عرصه فقه و علوم وابسته به آن و تربیت پژوهشگران توانمندی می‌داند که بتوانند با نگارش آثار علمی روزآمد و کارآمد، به معرّفی اندیشهٔ اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و دفاع از مرزهای دانش اسلامی بپردازند.

نگارندهٔ ارجمند حجت الاسلام و المسلمین سلمان بهجتی اردکانی به یکی از موضوعات مهم و مورد ابتلای جامعه در ساحت مسائل زیست‌محیطی، یعنی آلودگی هوا پرداخته و تلاش وافر کرده تا ضمان ناشی از آلودگی هوا را از نظرگاه شرع اثبات کند.

نویسنده محترم بعد از یادکرد مفاهیم تحقیق، ادلهٔ اثبات‌کنندهٔ ضمان ـ ادلهٔ عمومی و اختصاصی ـ را مورد بررسی قرار داده و با استناد به دو

www.ketab.ir

قاعدهٔ فقهی غرور و لاضرر ضمانت شخص آلوده‌کننده را به اثبات رسانده است؛ هم‌چنین در برخی از اقسام آلودگی هوا، با ضمیمه کردن آیهٔ ۲۰۵ سورهٔ بقره ـ ﴿وَ إِذا تَوَلَّى سَعى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فيها وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الْفَسادَ﴾ ـ و روایت نبوی نهی از ریختن سم به ادلهٔ عمومی ضمان، مسئله را اثبات کرده است.

اکنون که به یاری خدای والا، اثر حاضر آمادهٔ عرضه به اندیشه‌ورزان و پژوهشگران شده، ضمن دعای خالصانه و خاضعانه برای تعجیل در فرج مولایمان صاحب الأمر و الزمان مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، سپاس و ستایش به درگاه ایزد منّان و آرزوی علوّ درجات برای مؤسس معظّم، از حمایت‌های ریاست مکرّم و تمامی عزیزانی که در به ثمر رسیدن این اثر، معاونت پژوهشی را یاری رساندند، به ویژه محقق محترم و مدیر ارجمند مرکز حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین حاج شیخ محمدرضا فاضل کاشانی تقدیر و تشکر می‌شود. هم‌چنین از اساتید معظم حجج اسلام اکبر ترابی شهرضایی دام عزه و محمدعلی سرافراز و محمدجعفر طبسی که با مطالعه و ارائهٔ نظرهای سودمند بر اتقان و غنای علمی اثر افزودند، سپاسگزاری می‌شود.

امید آن‌که تلاش‌های علمی صورت گرفته زمینه‌ساز رشد و تعالی جامعهٔ اسلامی و چراغی فراراه جویندگان طریق دانش و معرفت باشد.

سیدجواد حسینی‌خواه

معاون پژوهشی مرکز فقهی ائمّهٔ اطهار علیهم السلام

۱۳۹۹/۷/۲۷ش / ۱ ربیع المولود ۱٤٤۲ق

www.ketab.ir

فهرست مطالب

چکیده ۵
مقدمه ۷
پیش گفتار ۲۹
مقدمه ۳۱
۱. تبیین مسئله ۳٤
۲. ضرورت و اهمیت تحقیق ۳٤
۳. سؤال‌های تحقیق ۳٦
٤. پیشینه تحقیق و امتیاز این پژوهش ۳٦
الف ـ آثار معارفی ۳۷
ب ـ آثار حقوقی ۳۷
ج ـ آثار فقهی ۳۷
۵. روش تحقیق و داده‌پردازی ۳۸
٦. توجیه ساختار تحقیق ۳۹
بخش اول: مفاهیم و کلیات ٤۱

www.Ketab.ir

فصل اول: مفاهیم ۴۳

گفتار اول: ضمان و مفاهیم مرتبط در لغت و اصطلاح ۴۷

مبحث اول: اقوال در تعریف ضمان و نظر مختار ۴۷

الف. منشأ اشتقاق ضمان ۴۷

ب. معنای لغوی ضمان ۴۹

ج. ضمان در اصطلاح ۵۱

مبحث دوم: مفاهیم مرتبط با ضمان ۵۲

الف. عقد در لغت ۵۳

ب. قهر در لغت ۵۴

ج. اصطلاح عقد ضمان ۵۴

د. اصطلاح ضمان عقدی ۵۶

ه. اصطلاح ضمان قهری ۵۶

و. ضامن در لغت ۵۷

ز. ضامن در اصطلاح ۵۷

ح. مضمون در لغت ۵۸

ط. مضمون در اصطلاح ۵۹

ک. مضمون‌به در اصطلاح ۶۰

ل. مضمون‌عنه در لغت ۶۰

م. مضمون‌عنه در اصطلاح ۶۱

ن. مضمون‌له در لغت ۶۱

س. مضمونٌ‌له در اصطلاح ۶۲

www.ketab.ir

ع. إتلاف در لغت ٦٢
ف. إتلاف در اصطلاح ٦٣
ص. مباشرت در لغت ٦٥
ق. مباشرت در اصطلاح ٦٧
ز. تسبیب در لغت ٦٨
ش. تسبیب در اصطلاح ٦٨
گفتار دوم: آلودگی هوا و مفاهیم مرتبط در لغت و اصطلاح ۷۰
الف. هوا ۷۰
ب. آلودگی ۷۱
ج. آلودگی هوا ۷۲
د. گازهای سمی ۷۲
ه. ذرات معلق ۷۳
و. ریزگرد ٧٤
ز. آلودگی صوتی ۷۵
ح. آلودگی رادیواکتیو ۷۵
ط. میدان الکترومغناطیسی ٧٦
ی. باران اسیدی ٧٦
فصل دوم: کلیات ۷۹
گفتار اول: انواع خسارات آلودگی هوا ۸۱
مبحث اول: خسارت به انسانها ۸۱
الف. خسارت میدان الکترومغناطیسی ۸۱

www.Ketab.ir

ب. خسارت باران اسیدی ۸۲
ج. خسارت ریزگردها وگازهای سمی ۸۲
د. خسارت آلودگی صوتی ۸۳
هـ. خسارت امواج رادیواکتیو ۸۳
مبحث دوم: خسارت به حیوانات ۸٤
مبحث سوم: خسارت به گیاهان ۸۵
گفتار دوم: موجبات ثبوت ضمان ۸۷
مبحث اول: اقوال ۸۹
قول اول ۸۹
قول دوم ۹۰
قول سوم ۹۱
قول چهارم ۹۲
جمع‌بندی اقوال ۹۳
مبحث دوم: ادله ۹٤
ادله ضمان ناشی از مباشرت در اتلاف ۹٤
۱) کتاب ۹٤
۲. قاعده اتلاف (من اتلف مال الغیر فهو له ضامن) ۹٦
۳. بنای عقلا ۹۷
٤. اجماع ۹۸
ب. ادله ضمان ناشی از تسبیب در اتلاف ۹۹
۱. روایات ۹۹

www.ketab.ir

حدیث اول ۹۹
حدیث دوم ۱۰۵
حدیث سوم ۱۰۶
حدیث چهارم ۱۰۷
حدیث پنجم ۱۰۸
۲. اجماع ۱۰۹
ج. ادله ضمان ناشی از اثبات ید ۱۰۹
۱. حدیث نبوی ۱۰۹
۲. قاعده احترام مال مسلم ۱۱۴
۳. بنای عقلا ۱۱۴
مبحث سوم: نظر مختار ۱۱۵
گفتار سوم: اجتماع اسباب متعدد در تحقق ضمان ۱۱۶
مقدمه ۱۱۶
مبحث اول: اقوال ۱۱۹
قول اول: ضمان سبب مقدم در تأثیر ۱۱۹
قول دوم: ضمان همه اسباب ۱۲۰
قول سوم: ضمان سبب مقدم در وجود ۱۲۱
مبحث دوم: ادله ۱۲۲
الف. قول اول (ضمان سبب مقدم در تأثیر) ۱۲۲
دلیل اول: استصحاب ۱۲۲
دلیل دوم: ترجیح سبب اول بر سبب دوم ۱۲۳

www.ketab.ir

دلیل سوم: سبب مقدم در تأثیر، به منزله مباشر است ۱۲۵
ب. دلیل قول دوم (ضمان همه اسباب)..... ۱۲۵
ج. دلیل قول سوم (ضمان سبب مقدم در حدوث) ۱۲۶
مبحث سوم: نظر مختار..... ۱۲۷
خلاصه بخش اول ۱۲۸
بخش دوم: ضمان ناشی از آلودگی هوا از منظر فقه..... ۱۲۹
فصل اول: ماهیت و مصادیق آلودگی هوا..... ۱۳۱
گفتار اول: ضرورت شناخت آلودگی‌های هوایی..... ۱۳۳
گفتار دوم: ماهیت آلودگی‌های هوایی..... ۱۳۸
مبحث اول: تقسیم‌بندی آلودگی هوا..... ۱۳۸
الف. تقسیم از حیث وسعت انتشار..... ۱۳۸
۱. آلودگی‌های گسترده..... ۱۳۹
۲. آلودگی‌های محدود..... ۱۴۰
۱. آلودگی‌های طبیعی..... ۱۴۲
۲. آلودگی‌های اولیه..... ۱۴۲
۳. آلودگی‌های ثانویه..... ۱۴۳
آلودگی هوا در عرف خاص..... ۱۴۴
مؤلفه اول: وابستگی انتشار آلودگی به هوا..... ۱۴۴
مؤلفه دوم: زیانبار بودن آلودگی..... ۱۴۵
مؤلفه سوم: دخالت بشر در انتشار آلودگی..... ۱۴۵
آلودگی هوا در عرف عام..... ۱۴۶

www.ketab.ir

گفتارسوم: مصادیق آلودگی‌های هوایی..... ۱۴۹
الف. آلودگی هوا ناشی از ترکیب ذرات معلق و گازهای سمی..... ۱۴۹
ب. آلودگی هوا در اثر انتشار گازهای سمی..... ۱۵۱
ج. آلودگی هوا در اثر انتشار بوی آزاردهنده..... ۱۵۳
د. آلودگی هوا در اثر انتشار امواج رادیواکتیو..... ۱۵۳
هـ. آلودگی هوا در اثر انتشار امواج صوتی..... ۱۵۴
و. آلودگی هوا در اثر باران اسیدی..... ۱۵۵
خلاصه فصل اول..... ۱۵۶
فصل دوم: اصل جاری و ادله عمومی بر ضمان در آلودگی هوا..... ۱۵۷
گفتار اول: اصل عملی و نظر مختار..... ۱۵۹
مقدمه..... ۱۵۹
اصل عملی..... ۱۶۰
الف. جریان استصحاب در احکام وضعیه..... ۱۶۴
قول اول: عدم جریان استصحاب در احکام وضعیه..... ۱۶۴
قول دوم: جریان استصحاب در برخی از احکام وضعیه..... ۱۶۶
نظر مختار..... ۱۷۲
ب. حجیت استصحاب عدم ازلی در ضمان آلودگی هوا..... ۱۷۳
نتیجه..... ۱۷۸
نظرمختار..... ۱۷۸
گفتار دوم: قاعده غرور و نظر مختار..... ۱۷۹
مقدمه..... ۱۷۹

www.ketab.ir

مبحث اول: معنای غرر و تطبیق نظر مختار بر آلودگی هوا ۱۸۱
الف. بررسی و تحلیل معنای غرر در لغت..... ۱۸۱
ب. نظر مختار در معنای غرر و تطبیق بر آلودگی هوا ۱۸۸
مبحث دوم: مستندات قاعده غرور و نظر مختار ۱۹۱
دلیل اول: نبوی مرسل «المغرور یرجع إلی من غرّه»..... ۱۹۱
دلیل دوم: اجماع ۱۹۳
دلیل سوم: بنای عقلا..... ۱۹٤
دلیل چهارم: روایات خاصه..... ۱۹٦
حدیث اول..... ۱۹٦
حدیث دوم..... ۱۹۹
حدیث سوم..... ۲۰۲
حدیث چهارم..... ۲۰٤
حدیث پنجم..... ۲۰۵
حدیث ششم ۲۰۷
نظر مختار..... ۲۰۸
مبحث سوم: مجرای قاعده غرور و نظر مختار..... ۲۰۹
قول اول: عدم ضمان در صورت جهل غارّ و مغرور..... ۲۰۹
قول دوم: ضمان غارّ در صورت جهل غارّ و مغرور..... ۲۱۳
دلیل قول دوم: صدق غرور با جهل غارّ ۲۱۳
نظر مختار و تطبیق بر آلودگی هوا..... ۲۱٤
گفتار سوم: قاعده «لاضرر» و نظر مختار ۲۱۵

www.ketab.ir

مقدمه ۲۱۵
مبحث اول: مستندات قاعده لاضرر ۲۱۶
الف ـ روایات ۲۱۷
حدیث اول ۲۱۷
حدیث دوم ۲۱۹
حدیث سوم ۲۱۹
حدیث چهارم ۲۲۰
ب ـ حدیث لاضرر نزد فقها ۲۲۱
ج ـ نظر مختار ۲۲۲
مبحث دوم: ضرورت بحث از شمول قاعده نسبت به عدمیات ۲۲٤
مبحث سوم: معنای ضرر و ضرار ۲۲۵
الف. معنای ضرر ۲۲۵
ضرر در لغت ۲۲۵
نقد و بررسی معنای ضرر ۲۲۷
نظر مختار ۲۲۹
ب. معنای ضِرار ۲۲۹
ضِرار در لغت ۲۲۹
ضِرار نزد فقها ۲۳۰
نقد و بررسی معنای ضِرار ۲۳۲
نظر مختار ۲۳۵
مبحث چهارم: مفاد «لا» در قاعده ۲۳۶

www.Ketab.ir

الف ـ قول اول: نافیه بودن لا ۲۳۶
۱. شیخ انصاری رحمه‌الله ۲۳۶
۲. آخوند خراسانی ۲۳۶
۳. ملا احمد نراقی ۲۳۷
ب ـ قول دوم: ناهیه بودن لا ۲۳۸
۱. شریعت اصفهانی ۲۳۸
۲. امام خمینی ۲۳۹
ج ـ اثبات قول اول (نافیه بودن «لا») ۲۴۰
۱. نقد نظریه شریعت اصفهانی ۲۴۰
۲. نقد نظریه امام خمینی ۲۴۲
نظر مختار ۲۴۳
مبحث پنجم: مدلول حدیث لاضرر ۲۴۳
الف ـ اختصاص لاضرر به روابط بین مکلفین ۲۴۳
۱. انکار وجود حکم شرعی ضرری ۲۴۳
۲. دامنه عملکرد لاضرر ۲۴۴
ب ـ شمول لاضرر نسبت به احکام تکلیفی و وضعی ۲۴۷
ج ـ نظر مختار ۲۴۷
مبحث ششم: شمول لاضرر نسبت به احکام عدمی و نتیجه‌گیری ضمان آلودگی هوا ۲۴۸
الف ـ مراد از احکام عدمی ۲۴۸
ب ـ اقوال ۲۴۹

www.ketab.ir

قول اول: عدم وضع ضمان توسط لاضرر ۲۵۰
قول دوم: وضع ضمان توسط لاضرر ۲۵۰
ادله قول اول ۲۵٤
ادله قول دوم ۲٦۲
ج ـ نتیجه‌گیری ضمان آلودگی هوا ۲٦۳
مبحث هفتم: نظر مختار ۲٦۵
خلاصه فصل دوم ۲٦۷
فصل سوم: ادله اختصاصی احتمالی بر ضمان در آلودگی هوا ۲٦۹
مقدمه: وجه نام‌گذاری این فصل ۲۷۱
گفتار اول: توجه فقها به آلودگی‌های هوایی ۲۷۳
گفتار دوم: آیه نهی از «إهلاک حرث و نسل» و تطبیق آن بر آلودگی هوا ۲۷۷
مبحث اول: موقعیت آیه در بین آیات ۲۷۷
مبحث دوم: شأن نزول آیه ۲۷۸
مبحث سوم: معنای آیه ۲۷۹
الف ـ معنای تولّی ۲۷۹
ب ـ معنای حرث و نسل ۲۸۰
ج ـ معنای فساد ۲۸۱
مبحث چهارم: تطبیق آیه بر آلوده کردن هوا ۲۸۵
مبحث پنجم: حکم إهلاک حرث و نسل و نظر مختار ۲۸٦
الف ـ حکم تکلیفی إهلاک حرث و نسل ۲۸٦
ب ـ حکم وضعی إهلاک حرث و نسل ۲۸٦

www.Ketab.ir

نظر مختار ۲۸۹
گفتار سوم: حدیث نهی از إلقای سم و تطبیق آن بر آلودگی هوا..... ۲۹۰
مبحث اول: حدیث نهی از کاربرد سم ۲۹۰
جبران ضعف سند با شهرت..... ۲۹٤
مبحث دوم: ارزیابی تطبیق سم بر آلودگی هوا..... ۳۰۲
الف ـ معنای سَمّ..... ۳۰۲
ب ـ نحوه تطبیق سم بر آلودگی هوا..... ۳۰۳
۱. طرح مسئله..... ۳۰۳
۲. پاسخ مسئله..... ۳۰٤
مبحث سوم: حکم إلقای سم و نظر مختار..... ۳۰۸
الف ـ حکم تکلیفی إلقای سم ۳۰۸
ب ـ حکم وضعی إلقای سم..... ۳۰۹
ج ـ نظر مختار ۳۱۰
خلاصه فصل سوم..... ۳۱۱
فصل چهارم: اعتبارسنجی موانع احتمالی در ضمان آلودگی هوا..... ۳۱۳
گفتار اول: مانعیت قاعده اقدام از ضمان آلودگی هوا ۳۱۷
مبحث اول: مفاد قاعده اقدام..... ۳۱۷
الف ـ مفاد اقدام به ضمان..... ۳۱۸
ب ـ مفاد اقدام به زیان ۳۱۸
مبحث دوم: مستند قاعده اقدام ۳۱۹
الف ـ احترام مال مسلم..... ۳۲۰

www.Ketab.ir

ب ـ بنای عقلا؛ مستند قاعده اقدام ۳۲۱
مبحث سوم: تطبیق بحث بر «ضمان آلودگی هوا» ۳۲۱
عدم ضمان آلودگی هوا با استناد به اقدام ۳۲۱
مسئله اول: محدوده جواز آلوده‌سازی هوا ۳۲۳
مسئله دوم: نقش إخطار و هشداردهیِ آلوده‌کنندگان هوا ۳۲۵
مسئله سوم: صدق عنوان اقدام ۳۲۷
مبحث چهارم: نظر مختار ۳۳۳
گفتار دوم: مانعیت قاعده احسان از ضمان آلودگی هوا و ۳۳۵
مبحث اول: مستند قاعده احسان ۳۳۵
الف ـ قرآن کریم ۳۳۵
شأن نزول ۳۳۶
واژگان آیه ۳۳۷
وجه استدلال ۳۳۷
۲. روایات ۳۳۹
حدیث اول ۳۳۹
حدیث دوم ۳۴۰
ج ـ عقل ۳۴۰
نظر مختار ۳۴۱
مبحث دوم: مفاد قاعده احسان ۳۴۱
الف ـ حقیقت احسان ۳۴۱
قول اول: کفایت احسان واقعی ۳۴۲

www.Ketab.ir

قول دوم: همراهی قصد احسان با احسان واقعی ۳۴۳
ب ـ عمومیت احسان (نسبت به جلب منفعت و دفع ضرر) ۳۴۳
ضابطه در جلب منفعت و دفع ضرر ۳۴۴
۱. عدم استیذانِ موجّه ۳۴۵
۲. عدم استیذانِ غیرِموجّه ۳۴۸
د ـ نظر مختار ۳۴۹
مبحث سوم: تطبیق بحث بر ضمان آلودگی هوا ۳۵۰
شمول قاعده احسان نسبت به ضمان آلودگی هوا ۳۵۰
۱. احراز قصد احسان ۳۵۲
۲. احراز محسنانه بودن فعل ۳۵۴
۳. رخ دادن خسارت‌زایی در ضمن احسان ۳۵۵
۴. کمتر بودن زیانِ ایجاد شده، از مفسده دفع شده ۳۵۵
مبحث چهارم: نظر مختار ۳۵۶
گفتار سوم: مانعیت شرط عدم ضمان از ضمان آلودگی هوا و نظر مختار ۳۵۷
مبحث اول: شرط عدم ضمان آلودگی هوا در ضمن عقد ۳۵۷
الف ـ مراد از شرط ۳۵۷
ب ـ شرط ضمن عقد و اقسام آن ۳۵۹
ج ـ مقایسه عدم ضمان آلودگی هوا با عدم ضمان طبیب ۳۶۰
د ـ نظر مختار ۳۶۲
مبحث دوم: شرط ابتدایی عدم ضمان آلودگی هوا ۳۶۲
الف ـ شروط ابتدایی ۳۶۲

www.Ketab.ir

ب ـ صحت یا بطلان شروط ابتدایی ۳۶۲
قول اول: بطلان شروط ابتدایی ۳۶۲
نقد و بررسی ۳۶۳
دلیل دوم: اجماع ۳۶۳
نقد و بررسی ۳۶٤
قول دوم: صحت شروط ابتدایی ۳۶٤
نظر مختار ۳۶۹
ج ـ مخالفت یا عدم مخالفت شرط عدم ضمان آلودگی هوا با کتاب و سنت ۳۶۹
تشخیص شرط مخالف کتاب و سنت ۳۶۹
مخالفت شرط «عدم ضمان آلودگی هوا» با شرع ۳۷۱
د ـ نظر مختار ۳۷۲
خلاصه فصل چهارم ۳۷۲
فصل پنجم: ضامن در خسارات آلودگی هوا ۳۷۵
گفتار اول: شخصیت حقیقی و حقوقی ۳۷۷
مبحث اول: مراد از شخصیت حقیقی و شخصیت حقوقی ۳۷۷
الف ـ شخصیت ۳۷۷
ب ـ شخصیت حقیقی ۳۷۸
ج ـ شخصیت حقوقی ۳۷۸
مبحث دوم: شخصیت حقوقی در نصوص ۳۸۰
شخصیت حقوقی منصب امامت ۳۸۰
مبحث سوم: شخصیت حقوقی نزد فقها ۳۸٤

www.Ketab.ir

مبحث چهارم: نظر مختار ۳۸۵
گفتار دوم: ضمان شخص حقیقی ۳۸۶
گفتار سوم: ضمان شخص حقوقی ۳۸۷
مبحث اول: ضمان دولت ۳۸۷
الف ـ اصطلاح دولت ۳۸۷
ب ـ قلمرو تأثیرگذاری دولت ۳۸۸
ج ـ ضمان دولت ۳۸۸
انتساب عرفی خسارت آلودگی هوا به شخصیت حقوقی دولت ۳۸۹
ضمان نهادهای دولتی ۳۹۱
مبحث دوم: احتمال عدم ضمان دولت در گونه‌هایی از آلایندگی... ..... ۳۹۲
الف ـ ایجاد آلودگی هوا توسط دولت ۳۹۳
استدلال به روایت حفص برای نفی ضمان دولت... ..... ۳۹۶
ب ـ ایجاد آلودگی هوا توسط دولت با اذن شارع ۴۰۲
قاعده إذن ۴۰۳
نفی ملازمه بین إذن شارع و عدم ضمان آلودگی هوا ۴۰۴
ج ـ ایجاد آلودگی هوا توسط دولت به اقتضایِ اجرای قوانین ۴۰۶
د ـ ایجاد آلودگی هوا توسط دولت و لزوم حفظ اقتدار دولت ۴۰۸
ارتباط ضمان دولت و اقتدار آن ۴۰۸
مبحث سوم: ضمان شخص حقوقیِ غیردولتی ۴۰۹
الف ـ ضمان نهادهای غیردولتی با نقش حاکمیتی ۴۰۹
ب ـ ضمان نهادهای غیردولتی بدون نقش حاکمیتی ۴۱۰

www.ketab.ir

مبحث چهارم: نظر مختار ۴۱۱
الف ـ ضمان اشخاص حقیقی ۴۱۱
ب ـ ضمان اشخاص حقوقی دولتی ۴۱۱
ج ـ ضمان اشخاص حقوقیِ غیردولتی ۴۱۱
د ـ نتیجه ۴۱۲
خلاصه فصل پنجم ۴۱۲
فصل ششم: مضمونٌ‌به در خسارات آلودگی هوا ۴۱۳
گفتار اول: مضمونٌ‌به در جنایت با آلوده کردن هوا ۴۱۵
مبحث اول: معنا و اقسام جنایت ۴۱۵
الف ـ معنای جنایت ۴۱۵
ب ـ اقسام جنایت ۴۱۶
مبحث دوم: مضمونٌ‌به در جنایت با آلوده کردن هوا ۴۱۶
الف ـ عدم تمایز بین جنایت با آلوده کردن هوا و جنایت با سایر آلات ۴۱۶
ب ـ عدم تمایز بین مضمونٌ‌به در جنایت با آلوده کردن هوا و مضمونٌ‌به در سایر جنایات ۴۱۷
گفتار دوم: مضمونٌ‌به در خسارات آلودگی هوا به اموال خصوصی ۴۱۸
الف ـ اموال خصوصی ۴۱۸
ب ـ مضمونٌ‌به در اتلاف اموال خصوصی با آلودگی هوا ۴۱۸
گفتار سوم: مضمونٌ‌به در خسارات آلودگی هوا به اموال عمومی ۴۲۰
الف ـ اموال عمومی ۴۲۰
ب ـ ضمان در ایراد خسارت به اموال عمومی ۴۲۱

www.ketab.ir

ج ـ مضمونٌبه در خسارات آلودگی هوا به اموال عمومی ۴۲۱
گفتار چهارم: مضمون‌به در خسارات آلودگی هوا به اموال مشترک ۴۲۳
الف ـ اموال مشترک ۴۲۳
ب ـ تمایز بین اموال مشترک و عمومی ۴۲۳
ج ـ مضمونٌبه در ایراد خسارت به اموال مشترک ۴۲۴
گفتار پنجم: نظر مختار ۴۲۵
الف ـ مضمونٌبه در جنایت ۴۲۵
ب ـ مضمونٌبه در اموال خصوصی ۴۲۵
ج ـ مضمون‌به در اموال عمومی و اموال مشترک ۴۲۵
خلاصه فصل ششم ۴۲۶
خاتمه تحقیق ۴۲۷
۱. نتیجه تحقیق ۴۲۷
۲. چند پیشنهاد ۴۳۲
پیشنهادهای پژوهشی ۴۳۲
پیشنهادهای آموزشی ـ فرهنگی ۴۳۲
پیشنهاد کاربردی ۴۳۳
فهرست منابع ۴۳۵

www.Ketab.ir

پیش گفتار

تقدیم به حبیبهٔ حبیب‌الله، حلیلهٔ ولی‌الله، مادر أصفیاءالله، بافضیلت‌ترین زن عالَم، حضرت فاطمه علیهاالسلام، او که پهلوانان صلح و جهاد در دامنش پرورش یافتند و قهرمانان عبادت و علم و سیاست و عدالت از نسل او هستند.

تشکر و قدردانی خود را از بزرگ‌محققان معاصر در عرصه فقاهت و اجتهاد ابراز می‌نمایم؛ بزرگوارانی که روش و منش علمی ایشان، نگارنده را به سمت فقه سوق داد و در طیّ این طریق، مصمّم نمود. بهره‌گیری از دروس فقه و اصول‌فقه اساتید و حضرات آیات ناصر مکارم شیرازی و جعفر سبحانی تبریزی در سال‌های متمادی را توفیق الهی دانسته، دوام عمر و برکات وجودی ایشان را از خداوند مسئلت دارم.

لازم است تقدیر و تشکر خود را از حضرت حجةالاسلام والمسلمین محمدجعفر مروجی طبسی اعلام کنم که با وجود مشغله‌های متعدد پژوهشی و علمی، از ابتدا تا انتهای کتاب را مطالعه نموده، کاستی‌ها و

www.ketab.ir

اصلاحات لازم را به نحوی دقیق نگاشتند و در اختیار نگارنده قرار دادند. نگارنده نیز متناسب با بضاعت خود، تمام رهنمودهای ایشان را در کتابِ پیشِ رو اِعمال نموده است.

با توجه به این که اثرِ پیشِ رو، برگرفته از رساله سطح چهار این جانب است، لازم می‌دانم از استاد محترم راهنما، حضرت حجةالاسلام والمسلمین محمدعلی سرافراز و استاد محترم مشاور، حضرت حجةالاسلام والمسلمین اکبر ترابی شهرضایی سپاس گزاری نمایم. بدون شک، بهره گیری از نکته‌سنجی‌های علمی و دیدگاه‌های این دو استاد بزرگوار، بسیار مغتنم بوده است.

همچنین از معاون پژوهش مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام، جناب حجةالاسلام والمسلمین سیدجواد حسینی‌خواه و همکاران‌شان که با آغوش باز در پذیرش و بررسی این اثر قدم برداشتند و هماهنگی‌های لازم را برای اصلاح و نشر آن انجام دادند، و از انتشارات این مرکز فقهی فاخر، قدردانی می کنم. از زحمات مدیر گروه حقوق بشر اسلامی، جناب حجةالاسلام والمسلمین حسین بنایی نیز متشکرم. در پایان، درود و صلوات بی‌انتهای الهی را به روح مرجع عالی‌قدر جهان تشیّع، حضرت آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی نثار می‌نمایم و داوم عمر و برکات خلف صالح ایشان، آیت‌الله محمدجواد فاضل را از درگاه احدیت خواستارم.

سلمان بهجتی‌اردکانی

۲ربیع الاول ۱٤٤۱ق ـ ۱۳۹۸/۸/۹ش

www.ketab.ir

مقدمه

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مِدْحَتَهُ الْقَائِلُونَ وَلَا يُحْصِي نَعْمَاءَهُ الْعَادُّونَ وَلَا يُؤَدِّي حَقَّهُ الْمُجْتَهِدُونَ؛ الَّذِي لَا يُدْرِكُهُ بُعْدُ الْهِمَمِ وَلَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِطَنِ؛ الَّذِي لَيْسَ لِصِفَتِهِ حَدٌّ مَحْدُودٌ وَلَا نَعْتٌ مَوْجُودٌ وَلَا وَقْتٌ مَعْدُودٌ وَلَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ؛ فَطَرَ الْخَلَائِقَ بِقُدْرَتِهِ وَنَشَرَ الرِّيَاحَ بِرَحْمَتِهِ وَوَتَّدَ بِالصُّخُورِ مَيَدَانَ أَرْضِهِ.[1]

سلام و تحیات و درود بی‌پایان الهی بر حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله که عبد خدا و آخرین پیامبر الهی بود و خداوند او را با دینی آشکار و نشانه‌هایی پدیدار و کتابی مسطور فرستاد؛ قرآنی که نوری درخشنده و چراغی پرفروغ است و دستوراتش روشن و عیان است تا غبار شک را بزداید و دلیل و حجتی بر همگان باشد.[2] سلام و درود بی‌انتها بر اهل‌بیت

---

۱. سید رضی؛ *نهج البلاغة*؛ خطبه اول.

۲. همان؛ خطبه دوم.

www.Ketab.ir

پیامبر صلی الله علیه و آله؛ همان‌ها که خداوند اراده نموده از هر گونه رجس و خطا و اشتباه، مبرّا باشند و از هر جهت به پاکی و پاکیزگی متصف گردند.[۱]

خداوند، مالک اصلی زمین و همه هستی است و مالکیت و حاکمیتش دائمی و مطلق است:

ـ قرآن کریم:

«قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ ...»؛[۲]

بگو: بار الها! مالک حکومت‌ها تویی.

❁

« ...وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ...»؛[۳]

... خزائِن آسمان‌ها و زمین فقط از آنِ خداست.

او انسان را خلیفه خود قرار داده و زمین را به امانت به وی سپرده است:

«وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ...»؛[٤]

خداوند آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، همه را از سوی خودش مسخّر شما ساخته است و از انسان خواسته که زمین را آباد کند.

❁

«... هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا... »؛[٥]

---

۱. ر.ک: احزاب: ۳۳.

۲. آل عمران: ۲٦.

۳. منافقون: ۷.

٤. جاثیه: ۱۳.

٥. هود: ٦۱.

www.ketab.ir

خداست که شما را از زمین آفرید و آبادانی آن‌را به شما واگذاشت.

آلوده کردن هوا از جمله اموری است که گاهی مخالف با تعالیم قرآنی فوق می‌باشد؛ زیرا آبادانی را تهدید می‌کند و موجب فساد می‌شود. این در حالی است که برخی روایات، «هوای پاک» را در کنار «آب گوارا و سالم» و «خاک پاک و حاصل‌خیز»، به عنوان یکی از عناصر سه‌گانه زندگی گوارا برشمرده‌اند:

«لَاتَطِيبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثٍ الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ وَالْمَاءِ الْغَزِيرِ[1] الْعَذْبِ وَالْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ»[2]؛[3]

زندگی گوارا نمی‌شود مگر با وجود سه چیز: هوای سالم و منزّه از آلودگی، آب فراوان و زمین حاصل‌خیز.

با توجه به آنچه بیان گردید، اگر تصرف انسان در منابع خدادادی، از جمله هوا موجب فساد و تخریب گردد، پیامدهای دنیوی و اخروی آن دور از انتظار نخواهد بود. بنابراین مسئله «ضمان ناشی از آلودگی هوا»، از مسائل مورد اهتمام شارع محسوب می‌شود و شایسته است که مورد بررسی و مداقّه فقهی قرار گیرد. پیش از ورود به متن اصلی کتاب، مواردی شایان ذکر، تقدیم می‌گردد:

---

۱. ابن منظور؛ *لسان العرب*؛ ج ۵، ص ۲۲: «الغَزِيرُ: الكثير من كل شيء».

۲. فیومی؛ *المصباح المنیر*؛ ج ۲، ص ۱۸۳: «أَرْضٌ خَوَّارَةٌ: لَيِّنَةٌ سَهْلَةٌ؛ و رُمْحٌ خَوَّارٌ: لَيْسَ بِصُلْبٍ».

۳. حدیث از امام صادق علیه السلام است ر.ک: ابن شعبة حرانی؛ *تحف العقول*؛ فیما جاء من الحکم و المواعظ من آل‌الرسول، ص ۳۲۱.

www.ketab.ir

۱. تبیین مسئله

آلودگی هوا، مواردی هم‌چون گازهای سمی، ذرات معلق، امواج صوتی، امواج رادیواکتیو و امواج الکترومغناطیسی را شامل می‌شود. برخی مشکلات ناشی از آلودگی هوا عبارت‌اند از: ایجاد بیماری در انسان‌ها یا تسریع در مرگ آنها، صدمه به اموال، خسارت به حیوانات و زیان به گیاهان و محصولات کشاورزی. پس از وقوع چنین آسیب‌هایی و با فرض دخیل بودن انسان در بُروز آنها، مسئله «لزوم جبران زیان‌ها» مطرح می‌شود. تأیید این مسئله به معنای قائل شدن به «ضمان قهری» ناشی از آلودگی هواست که نیاز به اثبات دارد. تدوین کتابی درباره «ضمان ناشی از آلودگی هوا»، پاسخی به این نیاز است.

این مسئله در حیطه «فقه معاملات» و به طور خاص در قلمرو «فقه محیط زیست» جای می‌گیرد.

۲. ضرورت و اهمیت تحقیق

مشکل آلودگی هوا با منشأ دخالت بشر، در ایران از دهه ۴۰ و هم‌زمان با ورود خودرو به کشور، مطرح شده است. از سال ۱۳۷۷ مشکل آلودگی هوا در تهران به صورت جدی‌تر مطرح شده و پیامدهای آن بر سلامت انسان‌ها گوشزد شده است. امروزه مناطق مختلفی از ایران درگیر معضل آلودگی هوا شده‌اند، به گونه‌ای که فوت برخی افراد و بیماری یا شدت مرض در بعضی دیگر، به آلودگی هوا مستند می‌شود. علاوه بر اینها،

www.ketab.ir

خساراتی نیز به اموال عمومی و خصوصی، حیوانات و مراتع وارد می‌آید. از سوی دیگر با نقص قوانینِ موجود و کمبود آثار فقهی درباره احکام شرعیِ آلوده کردن هوا مواجهیم. با توجه به این موارد، انجام تحقیق حاضر، ضروری تلقّی می‌شود.

شرایط دنیای معاصر به گونه‌ای است که بشرِ به ظاهر متمدّن را به سَمت حفظ محیط زیست سوق داده است. کشورهایی که لقب «توسعه‌یافته» گرفته‌اند، به ساحت‌های مختلفِ محیط زیست توجه کرده و برای آن هزینه می‌کنند؛ و تخریب‌گران محیط زیست را تحت پیگرد قانونی قرار می‌دهند؛ چراکه توجّه به محیط زیست را از شاخصه‌های توسعه‌یافتگی و پیشرفت تمدنی برمی‌شمارند. این امر در سازمان ملل به عنوان نهادی بین‌المللی انعکاس یافته و بودجه‌هایی برای آن لحاظ شده است.

با توجه به اهتمام جهانی به محیط زیست، یکی از اموری که سبب می‌شود تعالی و برتری دین اسلام بیش از پیش برای همگان روشن شود، این است که «عنایت ویژه و همه‌جانبه اسلام به محیط زیست، به نحو شایسته‌ای انعکاس یابد. این امر تا کنون به نحو مناسبی تحقق نیافته است، تا جایی که نویسنده مقاله «مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا» به بیان قوانین فرانسه به شکلی مفصّل می‌پردازد؛ اما وقتی نوبت به بحث از این مسئله در ایران می‌رسد، به سادگی از کنار آن عبور می‌کند و از نبود آثار فقهی در این زمینه گلایه می‌کند.[1]

۱. ر.ک: علی مشهدی؛ «مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا»؛ ص۵۹.

www.ketab.ir

در اهمیت تحقیق پیش رو همین بس که نشان می‌دهد آنچه بشرِ امروز تحت عنوان «حفاظت از محیط زیست» آن را خیلی مهم تلقی می‌کند، چهارده قرن پیش، مورد اهتمام قرآن کریم، پیامبر صلی الله علیه و آله و سایر پیشوایان اسلام بوده است؛ چراکه در اسلام احکامی برای جبران تخریب محیط زیست، پیش‌بینی شده است.

۳. سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی تحقیق این است که حکم ضمان ناشی از آلودگی هوا چیست؟ به تعبیر دیگر، آیا آلایندگی هوا موجب ضمان می‌شود یا خیر و اگر موجب می‌شود، ضمان چگونه قابل اثبات است؟ از آن‌جا که موضوع‌شناسی در مباحث فقهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، اولین سؤال فرعی این است که: ماهیت هوا و آلودگی هوا چیست؟ فصل اول از بخش دوم کتاب، به پاسخ این سؤال پرداخته است. سایر سؤالات فرعی که ناظر به بقیه فصول کتاب هستند، به ترتیب از این قرارند: اصل جاری و ادله عمومی بر ضمان در آلودگی هوا کدام‌اند؟ ادلّه اختصاصی احتمالی بر ضمان در آلودگی هوا کدامند؟ موانع احتمالی اثبات ضمان در آلودگی هوا کدامند؟ ضامن در خسارات آلودگی هوا کیست؟ «مضمون‌به» در خسارات آلودگی هوا چیست؟

٤. پیشینه تحقیق و امتیاز این پژوهش

درباره مسئله «ضمان ناشی از آلودگی هوا» هیچ اثر فقهی یا حقوقی مبتنی بر فقه اسلامی یافت نشد؛ اما درباره مباحث مرتبط با محیط زیست، آثاری

www.ketab.ir

موجود است که می‌توان آنها را در سه دسته قرار داد:

الف ـ آثار معارفی

۱. کتاب *اسلام و محیط زیست* اثر آیت‌الله جوادی آملی. این کتاب، گردآوری موضوعی سخنرانی‌ها و نوشته‌های ایشان است.

۲. رساله سطح سه «محیط زیست در اسلام» که ضمن استفاده از کتاب فوق، روایات مربوط به حقوق زیست‌محیطی انسان‌ها، حیوانات و گیاهان را گردآوری و تبیین نموده است.

۳. آثار دیگری از این دست و با عناوین مشابه وجود دارند.

ب ـ آثار حقوقی

کتاب‌ها و مقالاتی درباره قوانین محیط زیست و قوانین مرتبط با آلودگی هوا منتشر شده که بخشی از آنها ترجمه آثار حقوق‌دانان غربی است و بخشی دیگر، عمدتاً بررسی و مقایسه قوانین ایران و فرانسه می‌باشد.

ج ـ آثار فقهی

۱. کتاب *الهیات محیط زیست* اثر سیدمصطفی محقق داماد در ۲۶۵ صفحه. این اثر که گردآوری سخنرانی‌های علمی ایشان است، بحث بحران محیط زیست را از چهار منظر فلسفه، فقه، ادیان و الهیات بررسی می‌کند. نویسنده اثر فوق، آلوده کردن عناصر و منابع زیست‌محیطی را از مصادیق اسراف محسوب نموده و ضمن بیان حرمت تکلیفی اسراف،

www.ketab.ir

معتقد شده می‌توان حکم وضعی ضمان را از آن استخراج نمود. ایشان ضمان را اثبات ننموده و صرفاً اثبات آن را ممکن دانسته است.

۲. کتاب *بررسی فقهی و حقوقی آلودگی محیط زیست و هوا* که مبحث فقهی آن عبارت است از: مستندات و دیدگاه فقهای امامیه درباره تخریب محیط زیست.

۳. کتاب *حفاظت محیط زیست از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه* که برگرفته از رساله کارشناسی ارشد نویسنده‌اش می‌باشد. در این اثر، مبانی فقهی حفظ محیط زیست بیان شده است.

۴. مقالات متعددی که شبیه یا نظیر آثار فوق می‌باشند نیز به زیور طبع آراسته شده‌اند.

گرچه بحث ضمان همواره در فقه مطرح بوده است، اما این تحقیق به استخدام مبانی فقهی ضمان در موضوعی نوظهور پرداخته است. از این رو می‌توان گفت که کتاب پیشِ رو، شروع و نقطه آغازینِ بحثی فقهی در حیطه فقه محیط زیست است.

۵. روش تحقیق و داده‌پردازی

فقه و شاخه‌های آن در حیطه علوم نقلی دسته‌بندی می‌شوند و روش تحقیق در آنها «نقلی وحیانی» است. تحقیق پیشِ‌رو در قلمرو فقه محیط زیست جای می‌گیرد و روش اصلی و حاکم در آن، نقلی وحیانی است.

معمولاً تحقیق‌ها را به دیده هدف به اقسام بنیادی، کاربردی و

www.ketab.ir

توسعه‌ای تقسیم می‌کنند. تحقیق حاضر از سنخ تحقیقات بنیادی است که رسیدن به هدفی نظری و بنیادی را دنبال می‌کند. در عین حال، نتایج تحقیق، قابلیت کاربست در امور حقوقی و قضایی را دارد.

در این اثر از تحلیل، اعم از تحلیل مفهومی و تحلیل گزاره‌ای بهره‌برداری شده و بنا به مقتضای مباحث به توصیف نظریه‌ها و دیدگاه‌ها نیز پرداخته شده است؛ اما رویکرد اصلی، تحلیلی و انتقادی است.

گردآوری اطلاعات و داده‌ها بیشتر به وسیله نرم‌افزارهای علمی و بعضاً از طریق اسناد نوشتاری و سامانه‌های رایانه‌ای صورت گرفته و مطالبِ به دست آمده، با زبان فارسیِ رایج گزارش شده است.

مطالعه این تحقیق برای فضلا و دانش‌آموختگان حوزوی و فارغ‌التحصیلانِ دانشگاهی در رشته‌های فقه، حقوق و معارف اسلامی مفید و ثمربخش خواهد بود؛ ان شاءالله.

٦. توجیه ساختار تحقیق

از امتیازات تحقیق علمی، برخورداری از ساختار منطقی در تدوین است. توجیه ساختار تحقیق در کتابِ حاضر، به این شرح است:

بخش اول کتاب که مشتمل بر دو فصل مفاهیم و کلیات است، دربردارنده مبادی تصوری و تصدیقی تحقیق می‌باشد. بخش دوم که بدنه اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد، مشتمل بر شش فصل است. از آن‌جا که تعیین حکم فقهی، مبتنی بر شناخت موضوع است، فصل اول

www.ketab.ir

به شناخت ماهیت و مصادیق هوا و آلودگی‌هوا اختصاص یافته و به منزله موضوع‌شناسیِ بحث است. مهم‌ترین بحث در این کتاب، اثبات ضمان ناشی از آلودگی هوا است که فصل‌های دوم و سوم به آن اختصاص داده شده است. در ابتدای فصل دوم، همانند سنّت برخی فقها در ابتدای هر مسئله فقهی، به تبیین اصل جاری در مسئله پرداخته شده و سپس ادله عمومی ضمان آلودگی هوا مطرح شده‌اند. در فصل سه، ادله اختصاصی این مسئله بیان گردیده‌اند. باید توجه داشت که در برخی ابواب فقهی، اموری به عنوان «مُسقِط ضمان» مطرح هستند. برخی از مواردی که گمان می‌رفت بتوانند مُسقِط ضمان آلودگی هوا باشند، در فصل چهارم مورد بحث واقع شده‌اند. به نظر می‌رسد پس از موضوع‌شناسی، اثبات ضمان و ردّ موانع احتمالی ضمان، تعیین ضامن و مضمونٌ‌به در رتبه‌هایِ بعدی اهمیت باشند. بنابراین، فصل‌های پنجم وششم به این دو امر اختصاص یافته‌اند.

www.ketab.ir